

Валігура Г. А.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри філологічних і суспільних дисциплін
ПВНЗ «Буковинський університет»

КАУЗАЛЬНІ ВІДНОШЕННЯ В РЕЧЕННЯХ З ІЛОКУТИВНИМИ ДІЄСЛОВАМИ

Анотація. У статті аналізуються структурно-семантичні особливості висловлень з ілокутивними дієсловами, а також розглядаються каузативні відношення у таких висловленнях. З'ясовується, яким чином створюється семантичне ускладнення простого речення, які способи вияву другої пропозиції у семантично неелементарному реченні з ілокутивними предикатами.

Ключові слова: ілокутивні дієслова, каузація, семантично неелементарне речення, каузальні відношення.

Постановка проблеми. Питання прагматичного аспекту мовлення, пов'язані із суб'єктом мовлення, його адресатом, ситуацією мовлення та взаємозв'язком цих категорій, займають широку галузь сучасного мовознавства. У зв'язку з суб'єктом мовлення вивчається мета висловлювання, створюється так звана ілокутивна сила висловлення, тісно пов'язана з функцією мовленнєвого акту. У процесі мовлення (акті мовлення) створюється відповідний комунікативний контекст, у якому реалізуються певні мисленнєві дії та цілі. Ілокутивний акт, чи ілокутивна сила (ілокутивний ефект), – це використання мовного виразу в одній із комунікативних функцій для ствердження факту дійсності, наказу, обіцянки тощо, тобто для здійснення певного мовленнєвого акту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На важливість вивчення мовленнєвого спілкування та мовленнєвого впливу звертали увагу багато мовознавців (Дж. Остін, Дж. Серль, Г.О. Золотова, Л.А. Кисельова., Ю.Д. Апресян, О.Г. Почепцов та ін.). Зокрема, важливою вважаємо думку мовознавців про те, що варто розмежовувати власне спілкування й ефективне спілкування, на що звернув увагу А. Шафф [4, с. 343]. Власне спілкування – це «будь-який процес створення знаків одним співрозмовником і сприйняття цих знаків іншим за умов однакового розуміння цих знаків обома співрозмовниками» [4, с. 344]. Ефективне цілеспрямоване спілкування – це таке спілкування, яке «передбачає досягнення запланованого суб'єктом мовлення ефекту його регулятивного впливу на адресат, тобто прагматичного ефекту» [4, с. 344].

Метою статті є системний комплексний аналіз функціонування ілокутивних дієслів у сучасній українській мові з урахуванням основних параметрів їх структури та семантики, а також з урахуванням ситуації мовлення. У статті проаналізовані функції, комунікативне призначення та семантика ілокутивних дієслів, критерії розмежування різноманітних ілокутивних актів у функціональному аспекті.

Виклад основного матеріалу. Мовленнєві дії є одним із регуляторів соціального життя і зумовлюють структуру людських стосунків. За словами Р. Блакара, «висловитися нейтрально неможливо», адже будь-яке висловлювання містить певну мету, що свідчить про наявність у мовця стратегічного замислу [1, с. 89]. За допомогою мовлення особа чинить вплив на партнера по

комунікації, змушуючи його почати, змінити або завершити яку-небудь діяльність, впливає на прийняття ним рішення чи на його уявлення про світ. Мовленнєвий вплив пов'язаний із метою мовця – суб'єкта мовленнєвого впливу, який регулює діяльність свого співрозмовника (не тільки фізичну, але й інтелектуальну). Мовлення використовується для того, щоб спонукати співрозмовника до певної дії та викликати відповідну реакцію. Будь-яке висловлення містить пропозиційний зміст, що є відображенням певної ситуації дійсності. Однак зміст речення, окрім основної пропозиції, має й іншу інформацію, зокрема про мовця, про його внутрішній стан, ставлення до власного висловлення, до співрозмовника та інші аспекти комунікативної ситуації. Такий компонент змісту речення можна назвати прагматичним. Прагматичний компонент називають ще ілокутивним, маючи на увазі поняття ілокутивної сили, або ілокутивної функції, висловлення.

Основу мовленнєвих дій становлять так звані ілокутивні дієслова (наприклад, *вимагати, переконувати, призначати, попереджати, вмовляти, закликати, наказувати, заперечувати, засуджувати, забороняти, випросити, веліти, запропонувати, радити, ухвалити, посилати, благословляти*). У семантичній структурі ілокутивних дієслів є компоненти, що описують мету мовлення. Здійснюючи ілокутивний акт, мовець має намір отримати певний результат, змушуючи слухача розпізнати його намір. У такому акті використовуються речення для висловлення свого комунікативного наміру.

Вживання в реченні ілокутивних дієслів допомагає мовцю здійснити певну дію, яка і названа цими дієсловами. Наприклад, у реченні *«Я обіцяю вам, панове, коли перейму в стадок литовську корону, правити за вашою радою як провідник усього русинського язика»* (Р.І. Іваничук) вживання ілокутивного дієслова *обіцяти* є специфічною дією з метою дати обіцянку. Або *«Віднині проголошуємо прийняття всіма православними єдиного апостольського григоріанського календаря і закриваємо ваше поганське капище, поки не складете присягу в тому, що всі господні празники святкуватимете в одні дні з католицькою церквою»* (Р.І. Іваничук). Це речення, як і попереднє, містить визначений намір – проголошення григоріанського календаря, – а пряме називання ілокутивних дієслів *проголошуємо* та *закриваємо* є мовленнєвою дією.

Ілокутивний потенціал висловлення – це той вплив, який мовець чинить на співрозмовника. Він виявляється у різних типах висловлювань:

- 1) вплив на співрозмовника через інформування;
- 2) вплив на співрозмовника через спонукання дати відповідь на поставлене запитання;
- 3) вплив на співрозмовника через пряме чи непряме спонукання;
- 4) вплив на співрозмовника через передачу емоцій з метою викликати відповідні емоції.

Ефективність мовленнєвого впливу, ступінь чи характер прагматичного ефекту висловлювання в конкретному мовленнєвому акті справді залежать від сприймання, розуміння, трактування певного висловлювання адресатом мовлення. Те саме висловлення може спричинити різний прагматичний ефект на різних інтерпретаторів. Це залежить від характеру соціального і життєвого досвіду, рівня інтелекту й емоційного розвитку, типу нервової системи, психічного стану особи в цій ситуації.

Більшість ілокутивних дієслів містить «приховану» каузацію і є показниками каузальних відношень у реченнях з такими дієсловами. Каузація – це вираження причинно-наслідкових відношень, у яких вплив одного суб'єкта чи події викликає дію, стан, зміну якості іншого суб'єкта. Будь-яка каузація передбачає перехід від початкового стану до нового, тобто передбачає зміну цього вихідного стану. Каузація буває різна, як і ті відношення, які в мові представлені як каузативні й описуються каузативними дієсловами. Є каузація «фізична» – фізичні дії людини, спрямовані на зміну оточення (надання об'єктам та ситуаціям потрібних людині властивостей: *побілити стіну; відчинити вікно; побудувати дім* тощо). Каузативні дієслова означають активну дію, у результаті якої виникає новий стан об'єкта. З дієсловами фізичної дії, безперечно, так і є.

Художник намалював картину – Картина намальована.

Дівчина зірвала квітку – Квітка зірвана.

Але чи виникає зміна об'єкта, коли йдеться про каузативні дієслова мовленнєвої дії? Ми можемо говорити про інший тип – каузацію «нефізичну», коли наявність результату залежить не тільки від наявності ситуації-каузатора, але й від людини – об'єкта зміни. Спосіб каузації – мовленнєвий (за допомогою ілокутивних дієслів).

Каузальні відношення містять два логічні блоки: вплив (каузатор) та зміна (результат). Якщо розглядати каузальну ситуацію з декількома учасниками, то її можна розкласти на *агенса* (той, хто впливає) та *пацієнса* (той, хто змінюється). Під впливом дії каузатора (у разі з ілокутивними дієсловами – це мовленнєвий акт) початковий стан об'єкта зазнає змін і набуває нового. У реченнях з ілокутивними дієсловами, де мовленнєва ситуація містить двох (або більше) учасників, зміна може відбуватися і з каузатором, і з об'єктом впливу. Хоча найчастіше партнер по спілкуванню виконує пасивну функцію – він об'єкт, що сприймає вплив з боку мовця. Деколи у спілкуванні можна спостерігати ефекти взаємовпливу, оскільки під час мовленнєвих актів здійснюється «корекція» моделі світобачення обох комунікантів. Адаже в мовця, який, наприклад, передає певну інформацію своєму партнерові, з'являється знання про те, що ця інформація вже є у партнера по комунікації.

Розглядаючи синтаксичну структуру речень з ілокутивно-каузальним елементом, можна виявити, що каузатор виступає у ролі підмета, а об'єкт каузації – прямого додатка. Наприклад, *Парфена боялась і благала Фабіяна не залишати її саму хоча б до дев'яти днів* (В.С. Земляк). У цьому реченні підмет – *Парфена*, який є каузатором, прямий додаток – *Фабіяна*, який є об'єктом каузації.

На роль об'єкта каузації завжди обирають того, кого каузатор хоче змінити (зміна стану якого є метою каузатора). Фіксуємо випадки, коли об'єкт каузації одночасно є суб'єктом предикативної ознаки (*назначаю тебе завідувачем, обираю вас секретарем комітету* тощо). Напр.: *Так от, Івасюто: назначаю тебе старшим. Пильнуй, щоб був мені порядок і все таке проче* (А.А. Дімаров). Стан об'єкта каузації за допомо-

гою ілокутивного акту змінився, і цю зміну вже засвідчуємо в наступному реченні: *Тепер же мільйонер, поклавши на Івасюто відповідальність за оцих дядьків, враз виділив його із сірого <...> сурту, наблизив до себе. І Оксен відчував уже себе... помічником мільйонера, наглядаючи над оцими бранцями* (А.А. Дімаров). Ілокутивні дієслова, що виражають каузацію дії, як правило, мають модально-волюнтативне значення і вимагають вказівки на мету каузованої дії, яка виражається, як вже було зазначено, інфінітивом, девербативом чи конкретною назвою (*Студентам дозволили зупинитися; Студентам дозволили зупинку; Студенти зупинилися з дозволу викладачів*). Речення з ілокутивно-каузальними відношеннями, хоч і просте за формально-граматичною природою, монопредикативне, все ж набуває складного об'єктивно-семантичного змісту, виражаючи дві або більше пропозиції. Напр.: *Призначаю тебе головним музикантом у патриціанській лазні* (Р.І. Іванчук). У цьому реченні перша пропозиція – головна (базова), яка називає суб'єкт впливу (агенса) і ту ілокутивну дію, яку він здійснює (*Я призначаю тебе*). Передбачається об'єкт впливу (пацієнс), на який спрямована каузальна дія (*тебе*). Друга пропозиція містить потенційну предикацію. Вона є стягнутою, додатковою і свідчить про стан об'єкта, який стає потенційним суб'єктом (*головним музикантом у патриціанській лазні*). Виділення пацієнса (об'єкта впливу) часто характеризує перехід відповідної особи в новий для цієї особи статус. Або *А вони нас схопили за горло і примусили стати їхніми покірними сексотами* (В.К. Винниченко). У цьому прикладі теж засвідчуємо дві пропозиції. Першу пропозицію оформлено предикативною конструкцією *А вони нас схопили і примусили стати*; другу – непередикативною *стати їхніми покірними сексотами*, які можна замінити так: *Вони нас примусили, і ми стали покірними сексотами*.

Як правило, предикати речень із каузальними відношеннями є неелементарними у семантичному плані складними синтаксемами, що зазвичай об'єднують у собі дві елементарні синтаксеми. Якщо у реченні є вказівка на суб'єкт каузації, каузовану дію (вплив за допомогою ілокутивного дієслова) та особу, що чинить цей вплив, то воно є неелементарним реченням, яке містить один предикат з формально-синтаксичної точки зору, але є поліпропозиційним у семантико-синтаксичному плані. Напр.: *Родина проводжала до воріт. Далі йти він заборонив* (В.К. Барка). Агенса – *він*, каузована дія – *заборонив*, про об'єкт впливу йдеться в попередньому реченні. Засвідчуємо і результат впливу, який трансформуємо у таке речення: *Заборонив, і родина далі не пішла*.

Отже, ілокутивне дієслово – це неелементарний предикат, призначений для функціонування в умовах поліпропозиційних конструкцій. Каузація за допомогою мовлення приводить до тієї чи іншої події. Зміна відбувається внаслідок використання ілокутивного дієслова (*попереджувати, обіцяти, вимагати, забороняти, змушувати, просити*). Такі дієслова означають дію, у результаті якої виникає новий стан об'єкта.

Напр.: *Хлопець змусив її вийти заміж;*

Суд назначив його адвокатом;

Вчитель наказав учневі вийти.

Ілокутивна функція визначається безпосередньо за допомогою семантики дієслова, якою вона представлена (напр., *просити, запитувати, дозволяти, радити, запрошувати, попереджувати, наказувати, вимагати*). Кожне з цих дієслів містить значення ілокутивної функції, яке чітко можна простежити (*просити* – ілокутивна функція прохання; *дозволяти* – дозволу

тощо). У таких випадках ілюкутивна функція визначається не в зоні прагматики, а в зоні семантики, оскільки вона утворює ядро лексичного значення дієслова. Семантика таких дієслів стосується загальної ідеї спонукальності, тобто до вираження бажання, щоб адресат виконав щось, і спроби казувати адресата зробити цю ж дію. З точки зору прагматики такі дієслова можуть інтерпретуватися досить широко: *відійдіть* – це може бути прохання, порада, дозвіл, наказ тощо. У такому випадку ілюкутивна функція не виводиться безпосередньо ні з лексичного значення дієслова, ні з семантичного класу, до якого воно належить. Відбувається каузація за допомогою мовлення, яке приводить до тієї чи іншої події, ситуації чи зміни об'єкта: [Голова]: *Давай виходи! – Марк озирнувся тоскно і ступнув... І пішов.* (І.П. Багрянний). Каузальні відношення можуть бути пасивними, формально не вираженими, імпліцитними. Вони виникають у випадках, коли компонент речення (зокрема, ілюкутивне дієслово у ролі предиката) замінюється однорідним у семантичному плані компонентом, але іншої граматичної форми (наприклад, предикативними формами на *-но, -то*; дієприслівниками; дієприкметниками). Напр.: *Йому наказано, під страхом лютої кари йому й мені, нікому про це не розповідати* (В.К. Винниченко); *Тільки відомо стало братії, що братові Павлові призначено суворий тридцятиденний піст, молитви в церкві з биттям доземних поклонів і заборонено спілкуватися з рештою ченців до кінця посту* (Ю.М. Хорунжий); *Все небезпечно. Хіба що Шевченка? Він дозволений Сталіним* (В.К. Винниченко); *А Грицько з Григорієм, діставши відповідний наказ, зробили спліток – невеликий пліт, поставили на нього чотири кадовби з солониною* (І.П. Багрянний).

Серед досліджуваного матеріалу численну групу простих ускладнених речень складають речення з детермінантними членами, які є вторинними. Саме детермінант у таких реченнях містить вказівку на результат каузації за допомогою ілюкутивних дієслів. Основними засобами вираження відношень між елементами речення (з функціями причиновою, цільовою) є прийменниково-відмінкові форми. Напр.: (1) *З неписаної згоди повстанці досі ділили Україну на західну і східну* (Ю.М. Хорунжий); (2) *Мирон Данилович, з наказу жовтобородого вагара, поставив на терези відро* (В.К. Барка). У таких реченнях детермінантні члени речення вирізняються своєю синтаксичною автономністю. Відокремлення як смислове та інтонаційне виділення другорядних у формально-синтаксичному плані членів речення надає їм більшої значеннєвої ваги, виразно членуючи просте речення на дві частини, які передають основне і додаткове повідомлення. Речення (1) можна розчленувати так: *Повстанці погодилися; Повстанці досі ділили Україну на західну і східну*. Речення (2): *Жовтобородий вагар наказав; Мирон Данилович поставив на терези відро*.

Каузальність є важливою категорією дієслова, оскільки пов'язана з функціонально-семантичною категорією стану, суб'єктно-об'єктних відношень тощо. Зміст каузальності полягає в називанні впливу на об'єкти. Категорія каузальності з'єднує дві функціонально-семантичні сфери, які представлені дієсловами: сферу дії людини і сферу стану зовнішнього світу. Як вже було зазначено, об'єктами впливу можуть бути як істоти, так і неістоти, з якими відбуваються певні зміни внаслідок впливу діючого (агентивного) суб'єкта. Особливості каузальних дієслів відіграють важливу роль в організації семантичних структур висловлювань. Каузальність в реченнях з ілюкутивними дієсловами дає можливість трансформувати структурні

типи висловлювань: «суб'єкт – дія – об'єкт» – «об'єкт – дія» – «об'єкт – казуваний стан». Напр.: *Голова закрив засідання – Засідання закривається; Засідання закрите*. У результаті трансформацій зазначених типів виникають двоскладні конструкції на кшталт *Засідання закривається* та іменного типу *Засідання закрите*. Об'єктний зміст іменного типу вихідної конструкції зберігається, причому в першому випадку на синтаксичному рівні під час переходу від активної моделі до пасивної спостерігається ще одна конструкція – неозначено-особові речення на кшталт *Засідання закривають*.

Висновки. Незважаючи на те, що в різних реченнях містяться одиниці різних синтаксичних рівнів (напівпредикативна, предикативна, непередикативна), всі вони мають спільні граматичні значення – спільність у вираженні таксисних предикативних значень часу, модальності, осіб, вторинних предикативних одиниць по відношенню до первинного домінуючого предиката. Саме це граматичне значення робить вказані конструкції одиницями одного рівня – поліпредикативними, що об'єднують на таксисній основі по дві предикативні одиниці в одному реченні, що повідомляє про послідовність двох реальних дій двох осіб (полісуб'єктність, мономодальність, політемпоральність).

Таким чином, висловлення з ілюкутивним предикатом (або його імпліцитним вираженням) є семантично неелементарною конструкцією з двома або більше пропозиціями. Це дає можливість у перспективі поглибити відомості про структуру і семантику семантично неелементарних речень.

Література:

1. Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти / Р.М. Блакар // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987. – С. 88–125.
2. Вежицкая А. Семантические универсали и описание языков / А. Вежицкая. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
3. Голянич М.І. Внутрішня форма слова і художній текст / М.І. Голянич. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 178 с.
4. Шафф А. Введение в семантику / А. Шафф. – М., 1963. – 458 с.

Валигура А. А. Каузальные соотношения в предложениях с иллокутивными глаголами

Аннотация. В статье анализируются структурно-семантические особенности выражений с иллокутивными глаголами, а также рассматриваются каузативные соотношения в таких выражениях. Выясняется, каким образом создается семантическое осложнение простого предложения, какие способы проявления второй пропозиции в семантически неэлементарных предложениях с иллокутивными предикатами.

Ключевые слова: иллокутивные глаголы, каузація, семантически неэлементарное предложение, каузативные соотношения.

Valihura H. The causal correlations in the sentence with illocutive predicates

Summary. The article under review deals with the structural-semantic analysis of the peculiarities of the expressions containing illocutive verbs. Their causal correlations are also being investigated. The way to produce a semantic complication of a simple sentence and how to elucidate the second proposal in a semantic non-elementary sentence with illocutive predicates are being examined in the above mentioned article.

Key words: illocutive verbs, semantic non-elementary sentence, causal correlations.